

GLOBAL
CENTRE FOR
PLURALISM

CENTRE
MONDIAL DU
PLURALISME

Кыргыздардын диний түшүнүктөрүнүн өнүгүшүн изилдөөдө таштагы жазма эстеликтердин орду

Негизбек Шабданалиев

2018-жылдын апрели

I. КИРИШҮҮ

Саясий энциклопедияда плюрализмдин түрлөрүнүн мисалдары каралып, алардын бири катары “конфессионалдык плюрализм (латынча: pluralis – көптүк, confessionalis – диний ишенимге тиешелүү)” көрсөтүлөт да, ал түшүнүккө “коомдо бир нече конфессиянын, ар кандай диний ишенимдеги адамдардын болушу” деген аныктама берилет (котормо автордуку).¹ Плюрализмдин бул аныктамасын колдонуу менен, берилген изилдөөдө кыргыздардын тарыхындагы ар кыл доорлордо конфессионалдык плюрализм² үчүн шарттар түзүлгөндүгүн таштагы жазма эстеликтердин материалдары аркылуу көрсөтүүгө аракет кылынмакчы.

Кыргыз элинин тарыхында ар кандай диний жана культтук системаларды – мисалы, теңирчилик, буддизм, манихеизм, христианчылык жана исламды – кармануу орун алган. Алардын диний ишенимдери ар кандай формада ар кандай булактарда сакталып калган: жазма эстеликтерде, каада-салтында, ырым-жырымдарында, жөрөлгөлөрүндө. Изилдөөбүздө, негизинен, ташка

чегилген VII-X кылымдарга таандык Енисей жазма эстеликтери, Кыргызстандын аймагында табылган XIII-XIV кылымдарга таандык несториан (сиро-түрк) жазма эстеликтери жана XII-XIX кылымдарга таандык араб графикалуу жазма эстеликтер каралып, түздөн-түз же кыйыр түрдө диний ишенимдерди жана түшүнүктөрдү туюнткан тилдик каражаттар (сөздөр, сөз айкаштары, фразеологизмдер, сүйлөмдөр) анализделип, тийиштүү жыйынтыктар чыгарылмакчы.

II. ЕНИСЕЙ ЖАЗМА ЭСТЕЛИКТЕРИ

Енисей жазма эстеликтери XVIII кылымдын башында Д. Г. Мессершмидт жана Д. Т. Страленберг тарабынан табылып, илим дүйнөсүнө Д. Т. Страленбергдин 1730-жылы Стокгольмдо жарыяланган “Das Nord- und Östliche Theil von Europa und Asia” аттуу эмгегинде бир нече эстеликтин берилиши аркылуу таанытылган. Спасскийдин 1818-жылы чыккан “Древности Сибири” аттуу макаласынан жана Ф. И. Кругдун 1822-жылы чыккан *Inscriptiones Sibiriacaе* атуу

Бул изилдөө иши **Плюрализм боюнча глобалдык борбор** чыгарган «Плюрализм боюнча глобалдык ой-пикир» аттуу жаңы публикациялардын бир бөлүгү. Бул жети изилдөө иши жергиликтүү изилдөөчүлөрдү колдоо максатында түзүлгөн «**Кыргызстандагы тарых жана эс тутум – инклюзивдүү коомго карай**» долбоорунун алкагында 2016-жылы жазылган. Плюрализмди бекемдөөдө инклюзивдүү тарыхый баяндамалардын маанилүүлүгү боюнча түшүнүктү жайылтууну максат коюп, бул иштер Кыргызстандын тарыхында көп түрдүү коомдун бир аспекти изилдейт.

китебинен кийин эстеликтерге болгон кызыгуу кыйла арткан.³

Бул эмгектерге улай көптөгөн окумуштуулар каралып жаткан эстеликтер кимдерге таандык, кайсы кылымдарда жазылган деген сыяктуу суроолорго жооп издешкен. Айрым маселелерге байланыштуу талаштар азыр да уланып келет. Енисей жазма эстеликтерин изилдеген окумуштуулардын басымдуу көпчүлүгү алардын кыргыздарга таандык экенин белгилешсе (мисалы, С. Е. Малов, И. В. Кормушин, V. Thomsen), айрымдары эстеликтердин көпчүлүгү кыргыздарга, бирок кайсы бир бөлүгү башка түрк элдерине таандык деген пикирде (С. Alyılmaz, A. B. Ercilasun).⁴ Эстеликтердин доору тууралуу да ар кандай пикирлер айтылып келген. Эстеликтер VII-X кылымдар аралыгында жазылган деген ойду окумуштуулар жалпысынан карманышат. Бул эстеликтердин басымдуу көпчүлүгү эпитафиялык мүнөзгө ээ болгондуктан көлөмү жактан кыска келет. Бирок, ага карабастан, алардын ичинде диний ишенимдерди туюнткан тилдик каражаттарды кезиктирүүгө болот. Эстеликтер улам табылган сайын табылган жерине жараша ат берилип турган: Уюк-Тарлак, Оттук-Таш жана башка. Кийинчерээк бир системага салуу максатында аларга Е 1, Е 2, Е 3 жана ушул сыяктуу форматындагы иреттик ат берүү ыкмасы кабыл алынган. Изилдөөдө дал ушул ыкма колдонулду. Эстеликтердеги сөздөр, сүйлөмдөр жана алардын котормолору Н. Усеевдин Енисей жазма эстеликтери аттуу китеби боюнча берилди.⁵

Теңри

С. Г. Кляшторный байыркы түрктөрдүн диний системасын реконструкциялоодо Орхон жазма эстеликтерине таянып, андагы кыйыр маалыматтардын негизинде байыркы түрктөр макрокосмду жогорку, ортоңку жана төмөнкү деп үчкө бөлгөндүгүн жана ал үчөөнүн ортосунда бардык тирүү жандыктар жана кудайлар да

бөлүнүп каралгандыгын белгилейт.⁶ Жогорку макрокосмдо, же асманда – Теңри, ортоңку макрокосмдо – жер үстүндө – Ыдук Йер-Суб (ыйык Жер-Суу) жана төмөнкү макрокосмдо – жер астында – Эрклиг-хан бийлик жүргүзгөн. Булардын ичинен алгачкы экөө Орхон жазма эстеликтеринде да, Енисей жазма эстеликтеринде да эскерилет. Эрклиг-хан болсо Орхон эстеликтеринде кездештирилбейт, Енисей жазмаларында гана бар. Эрклиг-хан адамдарга “өлүм кабарчыларын” жиберип, алардын өмүрүн алат.⁷

Кляшторный Орхон жазма эстеликтеринде үч эле кудайдын аты аталганын белгилеп, алар Теңгри, Умай жана Ыдук Йер-Суб экенин жазат.⁸ Аталган үч кудайдын ичинен Теңри өзүнчө бөлүнүп каралып, ага көбүрөөк маани берилгендиктен, айрым изилдөөчүлөр (Кляшторный С. Г., Аюпов Н. Г., Федорова Л. В., Безертинов Р. Н., Абаев Н. В., Анжиганова Л. В., Бира Ш., Бичелдей У. П. ж.б.) байыркы түрктөрдүн, алардын ичинде кыргыздардын да, диний ишенимдер системасын шарттуу түрдө теңирчилик деп аташкан (тенгрианство, тенгриизм, tanrıçılık ж.б.у.с.). Орусчада ң тыбышы жок болгондуктан орус тилдүү булактарда бул тыбыш нг тыбыштык тизмеги менен берилет. Азыркы кыргыз тилинде колдонулган “теңир” деген сөз Енисей жазма эстеликтеринде “теңри” деп берилген. Бул сөз Енисей жазмаларында “кудай”, “асман” жана “ыйык” деп үч мааниде колдонулган:

“кудай” маанисинде: “*теңрим өчүк бизке*” (“*Теңирим очок (колдоочу) бизге*”) (Е 36) жана “*теңри кулы адырылтымыз*” (“*Теңир кулдары ажырадык*”) (Е 69);

“асман” маанисинде: “*теңридеки күнке, йердеки элимке бөкмедим*” (“*Асмандагы күнгө, жердеги мамлекетиме тойбодум*”) (Е 7);

“ыйык” деген мааниде: “*теңри элимке, башда бегимке бөкмедим*” (“*ыйык мамлекетиме, башымдагы бегиме тойбодум*”) (Е 16).⁹

Н. Усеев бул үч маанинин ичинен *кудай* деген маани алгачкы, негизги маани болуп саналарын жана калган эки маани ушул эле негизги маанинин кошумча маанилери экенин белгилейт.¹⁰ Орхон жазма эстеликтеринде да бул сөз дал ушул маанилерде колдонулган. Азыркы кыргыз тилинде “теңир” деген сөз 1) кудай; 2) асман, көк деген маанилерде колдонулат¹¹. Жогоруда берилген мисалдардын ичинен *теңир кулы* деген сөз айкашы өзгөчө көңүлдү бурат. Себеби мындай түшүнүктү башка диндерден да көрүүгө болот. Алсак, ислам дини өкүм сүргөн коомчулуктарда *абд* деген сөз менен башталган адам аттары көп учурайт: *Абдурахман, Абдурашид, Абдувахаб, Абдумалик, Абдуллах* ж.б. Абд деген сөз арабчада “кул” деген маанини туюнтат. Ал эми *рашид, рахман, малик* ж.б.у.с. сөздөр Аллахтын 99 сыпаттарынын, б.а., аттарынын бири болуп эсептелет. Ошондо мисалдарда берилген адам аттарынын бардыгы *Аллахтын кулу* деген маанини берет. *Кудайдын кулу* деген түшүнүктү орус тилинен да көрүүгө болот. Мисалы, “раб божий” деген түшүнүк аларда да өтө кеңири таралган. Демек, теңир культунда (теңирчиликте) кудай менен адамдын ортосундагы мамиледе, адам кудайдын (теңирдин) кулу катары каралгандыгы башка диндерге окшош экендигин белгилесе болот.

И. В. Стеблеванын пикиринде, байыркы түрктөрдүн түшүнүгүндө Теңир кудайлаштырылган асман болуп саналып, жаратуучу, колдоочу, адамдардын тагдырларын белгилөөчү, жазалоочу функцияларды аткарат жана эркектик башат менен байланышта каралат.¹²

Теңирге табынуу байыркы түрктөргө чейин эле Борбордук жана Чыгыш Азиянын хун, усунь, сяньби, гаогюй, ухуань, гаочан, гаогюйли сыяктуу элдеринде болгону маалым.¹³ Кийинчерээк бул культ байыркы түрктөр арасында өкүм сүргөнү менен, азыр айрым элдерде реликт катары гана теңирчиликтин айрым элементтери сакталып калган.

Теңирчиликтин азыркы кыргыздардагы издерине келе турган болсок, төмөнкүлөрдү айтууга болот:

1. Теңир деген сөз адам аттарында көбүрөөк сакталып калган: Теңирберди деген ат көп кездешет, ал эми Алла(х) берди деген варианты өтө сейрек кездешет.

2. *Теңир* сөзү *аллах* сөзүнө караганда фразеологизмдерде көбүрөөк кездешет (кыргыз тилинин фразеологиялык жана түшүндүрмө сөздүктөрүндөгү материалдын негизинде). Баталар, сыйынуулар тууралуу да ушуну айтса болот. Бул жөнүндө С. М. Абрамзон М. Венюковдун мындай сөздөрүн келтирет: “... кыргыз кандайдыр бир жагдайларда башка мусулмандардай болуп “Аллахка” кайрылганын бир да жолу уккан эмесмин; айрымдардын байкоолоруна караганда кыргыз мындай учурда, шаманчылыкты тутунган элдер сыяктуу, асманга кайрылат”.¹⁴ Азыр да Ислам динин катуу карманбаган кыргыздар бата кылганда, сыйынганда асманга кайрылып, кудай асманда деп ойлошот. Ислам дининде болсо Аллах бардык жерде деген түшүнүк бар. Мындан тышкары кыргыздар мусулман болгону менен *Аллах* дебестен, көбүнчө *Кудай, Теңир* деген атоолорду колдонуп келгенин фразеологизм, макал, алкоо, каргоо, каргануулар да тастыктап турат. Мисалы Кыргыз тилинин сөздүгүндө жана Кыргызча-орусча сөздүктө *Алда* жана *Алла* деген сөздөргө жөн гана түшүндүрмө берилип, алар катышкан фразеологизм, макалдар берилген эмес: *алда, алдоо акпар, алла, алло акпар*¹⁵. Ал эми кудай жана теңир деген сөз катышкан көптөгөн макалдар, фразеологизмдер эл арасында колдонулуп келет: *Кудай бетин салбасын, кудай буюрса, кудай жалгап, кудай кут кылсын, кудай урсун, кудайга (кудая) шүгүр ж.б.*¹⁶; *кудайыңа ишенсең, жөө каласың; башы оорубагандын кудай менен иши жок; кедей байга жетем дейт, бай кудайга жетем дейт ж.б.*¹⁷; *теңир, теңири, теңир жалгасын, теңир*

*урган, теңирден тескери, теңирин таануу,
теңирси ж.б.¹⁸, Бекерден теңирим безер;
момундун ишин теңир мактайт ж.б.¹⁹*

Жогорудагылардын негизинде, кыргыздарда байыркы доорлордо теңир культу өкүм сүрүп, ал кийинчерээк асманга сыйынуу сыяктуу жөрөлгөлөрдө, адам аттары, макал-лакап, фразеологизм, каргоо, каргануу, алкоо сыяктуу формаларда элдин аң-сезиминде сакталып калган деген тыянак чыгарууга болот .

Умай

Умай Орхон жазма эстеликтеринде учураган үч кудайдын бири болуп саналат. Енисей жазма эстеликтеринде да “умай” деген сөз “*укымыз умай бегимиз биз уйа алп эр өзүн алты кылмадың, өзлек ат өзүн үч кылмадың (Тегибиз Умай бегибиз, биз, бир тууган алп эрлердин денесин алты кылбадың, күлүк ат денесин үч кылбадың)*”²⁰ деген сүйлөмдө колдонулган. Мындагы Умай бег деген энчилүү ат аркылуу балдардын төрөлүшүндө жана төрөлгөндөн кийинки убактарда колдоо көрсөтө турган мифологиялык эне катары каралган умай эне берилген²¹. С. М. Абрамзон Умай эне культу кыргыздардын да байыркы культтарынын бири экенин белгилеген соң: “Бул культту кароого киришүүдөн мурун, алгач, ал байыркы түрктөрдүн диний ишенимдеринин татаал системасынын бир бөлүгү болгондугун белгилей кетүү зарыл” экенин жазат.²² Абрамзондун айтымында, кыргыздарда аялдык башат катары каралган Умай эне түшүнүгү өз учурунда абдан кеңири таралган жана өнүккөн, бирок азыркы учурда калдык катары гана сакталып калган. Кыргыз эмчи-домчулары төрөт учурунда же кичине баланы дарылап жатканда: “Менин колум эмес, Умай эненин колу” деген калып сөздү колдонушкан.² Кийинчерээк Исламдын кеңири кулач жайышы менен Умай эненин ысымына Мухаммед пайгамбардын кызы Фатиманын (кыргызча Батма) аты кошо айтыла баштаган.² Мындан сырткары түшүм мол болуп, малдын

саны көбөйгөн учурларда да: “Умай эненин эмчегинен сүт акты” деп Умай энени эскеришкен.² Жогорудагылардын ичинен, “Менин колум эмес, Умай эненин колу” деген калып сөз учурда да айрым наристелердин энелери тарабынан ырым катары колдонулуп келет.

Умай эне образы кыргыз элинин фольклорунда да сакталып калган. Алсак, кыргыздын эң көлөмдүү эпосунун каарманы болгон Манас² төрөлгөндө да Умай эне жардамга келет.²⁷ Булактарда “монгол тагы (орус.: *монгольское пятно*)”²⁸ деп аталган так кыргыз тилинде Умай эненин тагы деп аталат. Бул көгүш түстөгү так жаңы төрөлгөн балдардын куяңында болот да, 4-5 жашына чейин даана байкалып турат. Кыргыздардын ишениминде бул так Умай эненин наристени куяңга шапаттоосу менен түшүндүрүлөт.²⁹ Умай эне культунын калдыгы шор, телеут, казак, куман, хакас, тыва, тофалар, саха (якут), монгол сыяктуу элдерде да сакталып калган.³⁰

Умай эненин атынын келип чыгышы тууралуу ар кандай пикирлер айтылып келген, азыр да такталган бир беткей жыйынтык чыгарыла элек. Изилдөөчүлөрдүн жалпы пикиринде, Умай эне культу энелик доордун (матриархаттын) мезгилинде пайда болгон. С. Аттокуровдун ою боюнча, ал алгач түшүмдүүлүктүн кудайы болуп, бара-бара эненин, наристелердин пирине айланган.³¹ Байыркы түрктөрдө Теңир кудайы эркектик мүнөзгө, Умай болсо аялдык мүнөзгө ээ болгон. Муну Орхон жазма эстеликтериндеги: “*Теңирдей каган-атам, Умайдай каныша-энем*” деген сүйлөмдөр тастыктап тургандыгын бул темага кайрылган бардык окумуштуулар айтып келет.³² Ал гана эмес, С. Г. Кляшторный бул сүйлөм аталган эки кудайды жубайлар катары караган мифтен кабар берерин белгилейт.³³ Кыргыздарда да дал ушундай кабыл алуу сакталган. Муну Умай-эне деген аталыштын өзүнөн эле байкаса болот. Мындан тышкары жөнөкөй эл Теңирди жана Умай энени жубайлар

катары кабылдаганын ырлардан да байкаса болот:

Умай эне, Теңир ата,
Урпактарың колдосун.³⁴

Л. П. Потапов этнографиялык материалды талдоонун негизинде төмөнкүдөй жыйынтык чыгарат:

“...байыркы түрктөрдүн доорунда Умай кудайы өтө кеңири таралган, болбосо Саян-Алтай жана Орто Азиянын бүгүнкү бир катар түрк тилдүү элдеринде окшош, ал эмес айрым учурларда бипбирдей культтун бекем сакталып калышын түшүндүрүү кыйынга турмак. Бул элдер, алардын көп кылымдык маданий жана территориалдык ажырымына, о.э., калыптанып бекемдеп бүткөн диний айырмачылыктарына карабастан, белгилүү бир жалпы варианттарда байыркы Умай деген атты да, жана ага байланыштуу элдик диний түшүнүктөрдү да сактап калышкан. Кудай катары Умай Орхон-Енисей эстеликтеринен кийинки жазмаларда кезиктирилбегени менен, ал элдик эс тутумда жакшы сакталып калган”³⁵ (котормо автордуку).

С. М. Абрамзон кыргыздардагы Умай культунун мекени катары Борбордук Азияны белгилеп, кийинки жайылуу ареалы катары Алтай, Тянь-Шань жана анын батышындагы борборазиялык отурукташкан аймакты көрсөтөт.³⁶ Теңри кудайы, ыйык жер-суу түшүнүктөрү тууралуу да ушул нерсени айтса болот.

Негизи, С. М. Абрамзон белгилегендей, Умай образы өтө көп кырдуу болгон.³⁷ Мисалы, кыргыздарда Умай культу от культу менен “чиеленишип, айрым учурда толугу менен жуурулушуп да кетет”.³⁸ Мындан тышкары, кыргыздарда “Умай” аттуу орнамент бар жана ал кушка окшоп кетет. Кыргыз тилинде умай деген сөздүн эки мааниси бар: 1) абада уялаган сыйкыр куш; 2) наристелерди колдогон мифтик аялзаты.³⁹

Куш маанисиндеги умай сөзү иранчадан кирген (huma), ал тилде бул сөз мифологиялык образ болгон “жашоо багында (мировое древо)” жашаган куш деген маанини туюнтат.⁴⁰

Умай культу тууралуу жазылгандарды жыйынтыктап турган болсок, ал байыркы кыргыздардын диний ишенимдеринде маанилүү орунду ээлеген жана аялдык мүнөзгө ээ болгон. Башында түшүмдүүлүктүн кудайы катары кабылданып, убакыттын өтүшү менен наристелерди колдоочу пирге айланган. Кыргыздарда Умай-эненин наристелерди коргоочу функциясы басымдуулук кылат. Элдин күнүмдүк турмушунан бара-бара жоголуп бара жатканы менен, улуу муундун эс-тутумунда, ырым-жырымдарында, фольклордук чыгармаларда, ырларда сакталууда. Ошондой эле Умай-эненин образы кыргыздардын колдонмо чыгармачылыгында куш түрүндөгү орнамент менен чагылдырылып келет. Айрым уюмдар болсо Умай культун кайрадан жандандыруу аракетин жүргүзүшүүдө. Умай культунун кыргыздардын жашоосундагы орду тууралуу Ч. Сейдахматованын эмгегинен кеңири маалымат алууга болот.⁴¹

Жер-суу культу

Жогоруда байыркы түрктөр макрокосмду жогорку, ортоңку жана төмөнкү деп үчкө бөлгөндүгү жөнүндө айтылган. Теңир менен Умай жогорку дүйнөнүн кудайлары катары каралган. Ортоңку дүйнөнүн негизги кудайы Ыйык Жер-Суу болгон.⁴² Орхон жазма эстеликтеринде бул кудай өз алдынча эскерилбестен, Теңри жана Умай менен кошо айтылат. Ыйык Жер-Суу культунун байыркылыгын кытайлардын династиялык жылнаамалары жана Феофилакт Симокаттанын “Тарых” аттуу китеби өңдүү чет элдик булактар да айгинелеп турат.⁴³ Жер-Суу культу тяньшандык кыргыздарда да сакталып келген. Мисалы, “күн жаабай кургакчылык боло баштаган учурда айылдын калкы чогулуп, суунун жээгине барышып, майда

малдан курмандык чалышып, Жер-сууга жалынып жамгыр сурашкан. Тамак желип бүткөндөн кийин бата кылышып, үй-үйүнө тарашкан. Бул Жер-суу таюу деп аталган. Мындай ырым-жырымдар малга, эгинге, чөпкө оору жугуп, чегиртке көбөйгөндө да жасалган”, “...калк чогулуп, Жер-суудан төлдүн аман-эсен болушуна, кыштан эсен-соо чыгып кетүүсүнө жардам сурашкан. “Агын суу, айланайын Жер ата, мал-жанды кырсыктан, оорудан сакта” деп дуба окушкан. Кийинчерээк ислам дини тараган мезгилде бул суранычтарга Алланын ысымы кошулган”.⁴⁴

Кыргыздарда жер-сууга табынуу жөрөлгөсү “жер-суу тайы / жер суу таюу” деп аталган.⁴⁵ Т. Д. Баялиева жер-суу таюу ырасмиси кургакчылык учурунда гана эмес регулярдуу түрдө бир жылда эки жолу: тоолордо чөп чыга баштап, койлор төлдөй баштаганда (эрте жазда) жана үйүр ээлери малды кыштоолорго айдап, татаал кышкы мезгилге даярдана баштаганда (кеч күздө) өткөрүлүп турганын белгилейт.⁴⁶ Изилдөөчү Т. Д. Баялиеванын айтымында, бул жөрөлгө учурунда уруу мүчөлөрү тамак-ашын даярдап, союла турган мал менен кошо тийиштүү жерге алып барып, аксакалдардан бирөөсү кудайга, жерге, сууга кайрылып, кырсыктардан, оорулардан сактоону суранган. Андан кийин этти казанга бышырып, эт менен кошо тамак-ашын жеген соң Жер-Суу кудайына кайрылып, бата кылышкан. Жер-суу таюу жөрөлгөсүнө жер титирөө, сел жүрүү сыяктуу кырсыктардын учурунда өзгөчө маани берилген. Буга окшогон ырымдар учурда да колдонулуп келгенин “Айгине” маданий-изилдөө борбору басып чыгарган китептер тастыктап турат.⁴⁷

Жер-суу культун жалпы культ катары карап, анын ичинен тоо культун бөлүп караса болот. Тоону ыйык көрүү жөрөлгөсү өтө илгерки кубулуштардын бири болуп, кийинчерээк айрым диндердин курамына да кирип кеткен. Мисалы, байыркы гректерде Олимп тоосу, палестиналык

еврейлерде Синай тоосу, индиялыктарда Гималай тоосу ж.б. Ыйык тоолорго табынуу Борбордук Азия элдеринде да байыркы доорлордо эле болгон. Түштүк Сибирь түрк элдеринен хакас, алтай, тубалар, шор, челкан, кумандиндерде да тоо культуна байланыштуу ырым-жырымдар жасалып келген. Бул айтылгандар тууралуу Л. П. Потаповдун макаласында өтө кеңири маалымат берилген.⁴⁸

Жазма эстеликтерден белгилүү болгондой, I Көктүрк каганатында Бодын-Инли тоосу ыйык деп эсептелген.⁴⁹ Орхон жазма эстеликтеринин материалынын негизинде болсо, II Көктүрк каганатында Өтүкен тоосу ыйык деп эсептелгенин бардык окумуштуулар жазып келген. Енисей жазма эстеликтеринде болсо (Е 115), Тебсей Теңри деген аталыш кездешет. Бул жердеги Тебсей деген сөз тоонун аты, азыркы учурда Тепсей деп колдонулат. Теңри болсо Теңир, б.а., кудай деген мааниде колдонулган. Ошондо бул аталыш тоо кудайынын аты болуп калат. Алтай жазма эстеликтеринде да (А 95) тоо культуна ишарат кылган сүйлөм кездешет: “*Бичер кая беңкү бер*” (“*Жазар аска түбөлүктүүлүк бер*”).⁵⁰ Бул жерде аска тоонун бир бөлүгү экенин эске алсак, тоо кудайынын бир түрү тууралуу сөз болуп жатканын айтса болот.

Азыркы кыргыздарда ХХ кылымдын ортосуна чейин тоо культу сакталып келгенин тастыктаган материалдар бар. Мисалы, 1953-жылы талаа экспедициясы учурунда чогултулган материалдарга таянып, С. М. Абрамзон бапа уруусу үчүн Дүңгүрөмө тоосу, кочкорлуктар үчүн Кочкор-Ата тоосу, кашгарлык кыргыздар үчүн Муз-таг-ата, Маркан-Ата жана Опол тоолору, бугулар үчүн Аламышык тоосу ыйык деп эсептелгенин жазат. Изилдөөчүнүн пикиринде, тоо культуна байланыштуу ырымдар кыргыздарда жоюлуп баратканы менен, “тайы”, “обоо” сыяктуу сөздөрдө, “Ополдун тоосун тайыпсың” деген сыяктуу фразеологизмдерде сакталып, исламдын

жайылышы менен “обоонун” ордун “мазарлар” алган⁵¹. СССРдин таркашы менен диндердин, анын ичинде исламдын да, жайылышы күч алып, буга окшогон ырым-жырымдардын күнүмдүк турмуштагы ролу басаңдоодо. Азыркы учурда тоо культунын ырымдары аткарылып жаткандыгынын мисалдары катары Сулайман-Тоо, Кочкор-Ата сыяктуу ыйык деп саналган тоолорго зыярат кылынышын келтирсе болот.

Жогорудагылардын негизинде, Жер-суу культу байыркы ишенимдердин бири болгон, ал байыркы жазма эстеликтерде чагылдырылган, азыркы күндө кыргыздардын арасында айрым сөздөрдө, фразеологизмдерде, ыйык деп эсептелген жерлерди зыярат кылуу жөрөлгөсүндө сакталып калган деп айтууга болот.

Эрклиг

Эскерте кетсек, жогоруда С. Г. Кляшторныйдын изилдөөсүнө таянып, байыркы түрктөр макрокосмду үчилтикке бөлүп, ага ылайык асманда Теңри, жер үстүндө Ыдук Йер-Суб (ыйык Жер-Суу) жана жер астында Эрклиг-хан бийлик жүргүзгөндүгүн белгилегенбиз. Булардын ичинен, Эрклиг-хан жөнүндө эскерүү Орхон эстеликтеринде кездештирилбейт, Енисей жазмаларында гана бар.

Эрклиг-хан адамдарга “өлүм кабарчыларын” жиберип, алардын өмүрүн алат⁵². Эрклиг Енисей жазма эстеликтеринде *“төртинлигу эртимиз, бизни эрклиг адырты, айыта”* (*“Биз төрт бир тууган элек, бизди Эрклиг айырды, аттиң ай”*) (Е 28) деген сүйлөмдө кездешет.⁵³ С. Г. Кляшторный бул сүйлөмдөгү Эрклиг жер астында бийлик жүргүзгөн, адамдардын жанын алган кудайды билдирерин белгилейт.⁵⁴

Алтайлыктардын ишениминде Эрлик деген кудай бар жана ал өлгөндөрдүн падышачылыгынын жана жер астындагы дүйнөнүн өкүмдары. Алтай мифтеринде Эрлик жогорку дүйнөнүн кудайы

Ульген менен бир тууган болгон жана жердеги бардык жандыктарды жаратууга катышкан, бирок Ульген менен уруша кеткенден кийин жер астына кетет жана адамдардын жанын алат.⁵⁵ Эрклиг же Эрлик кудайынын образы азыркы кыргыздарда сакталып калган эмес.

Эзруа

Эзруа сөзү Енисей жазма эстеликтериндеги *“эрдем болсар муныг эрмез, муныг эрсем эзруа алканып, эрдемлиг батур мен”* (*“Эрдемдүү болсо (эр жүрөк киши), жолунан адашпайт, (эгер мен) жолуман адашсам, Эзруну (Эзруаны) мактап, кайрадан эрдемдүү болом”*) деген сүйлөмдө кездешет (Е 29).⁵⁶ Байыркы түрк тилинин сөздүгүндө Эзруа сөзүнө Зерван кудайы деген түшүндүрмө берилет.⁵⁷ И. В. Кормушин, Е 29 эстелиги тууралуу жазып жатып, эстеликтин үчүнчү сабынын экинчи фразасында руникалык тексттерде алгачкы жолу Зерван кудайынын атынын кездештирилгендигин бул текстти коррекциялоодогу эң чоң күтүүсүздүк деп атайт. Ал эми толук фраза бул эстелик манихеисттик конфессияга таандык экенин тастыктап турат деген пикирин айтат.⁵⁸

Мэри Бойстун *Зороастрийцы. Верования и обычаи* (Зороастрийцтер. Ишенимдер жана салттар) аттуу китебине таянсак, Зурван деген сөз Авеста тилинде “убакыт” деген маанини туюндуруп, Кичи Авестанын бир нече жеринде убакытты чагылдырган экинчи пландагы көмөчкү кудай деген мааниде колдонулган. Кийинчерээк зороастризмди тутунган айрым адамдардын тобу Зурванды Ахурамазда менен Ангра-Маинйунун атасы катары кабыл ала башташкан. Ошентип, Зурван тууралуу мифтер жаралып отуруп, акырында зурванизм (зерванизм) зороастризмдин ичинен бөлүнүп чыгып, өзүнчө бир диний агым жаралган. Зурванизм Ахемениддер доорунун аяк ченинен баштап өнүгүп, Сасаниддердин мамлекетинде басымдуу көпчүлүктүн колдоосуна ээ болгон. Бирок бир канча кылымдан кийин исламдын пайда болушу менен зурванизм толугу

менен жоюлган.⁵⁹ Гео Виденгрэндин пикиринде Мани (манихей дининин негиздөөчүсү) өзүнүн доктринасын түзүүдө негиз катары зурванизмди алган.⁶⁰

Енисей кыргыздарынын тарыхы тууралуу жазылган эмгектерде зурванизм жөнүндө маалымат кездештирилбейт. Бирок енисейлик кыргыздарда манихеизмди тутунгандар болгондугун ырастаган маалыматтар бар. Алсак, белгилүү окумуштуу Л. Кызласов эмгектеринин көпчүлүгүндө ушул жагдай тууралуу жазат. Жогоруда айтылгандар эстеликтеги Зерван кудайын билдирген Эзруа сөзүн манихеизмди чагылдырган сөз катары кароого түрткү берет.

Мар

Мар сөзү Енисей жазма эстеликтеринде: “*марыма йүз эр, туруг бертим*” (“*Устатыма жүз эр, турак бердим*”) жана “*огланым эрде марыманча бол, канга тап, катыглан*” (“*уулдарым, эрлердин арасында устатыбыз сыяктуу болгула, канга кызмат кылгыла, кайраттангыла*”) деген сүйлөмдөрдө кездешет (Е 47).⁶¹ Белгилей кетчү нерсе, Е 47 жазма эстелигинде “*Кыргыз оглы мен*” (“*Кыргыз уулумун*”) деген сүйлөм кездешип, ал эстеликтин автору кыргыз экенин көрсөтүп турат. Н. Усеевдин жазганына таянсак, эстелик Буйла Кутлуг аттуу кыргыз сотуна арналып тургузулган жана эстелик Монголияда табылса да, изилдөөчүлөрдүн пикиринде, мазмундук, палеографиялык жана тилдик өзгөчөлүктөрү жагынан Енисей жазма эстеликтеринин ичинде каралуусуна толук негиз бар.⁶²

Жогоруда келтирилген сүйлөмдөрдө көрүнүп тургандай, *мар* сөзү *устат* маанисинде колдонулган. Ал эми өз устатын *мар* деп манихеисттер атаганы маалым.⁶³ Демек, жазма эстеликтеги сөздөрдүн автору катары каралган Буйла Кутлуг аттуу сот жана анын устаты манихеисттик ишенимди тутунган деген

жыйынтык чыгарууга толук негиз бар.

Эзруа жана *мар* сөздөрүнүн колдонулушун эске алып, Енисей кыргыздарында кандайдыр бир деңгээлде манихеизм жайылган деген тыянак чыгарса болот. О. Караевдин изилдөөсүнө таянсак, Абу Дулаф, Абу Са’ид Абд аль-Хай ибн аз-Заххак ибн Махмуд Гардизи, Шараф аз-Заман Тахир аль-Марвази жана “Худуд ал-алам” анонимдүү эмгегинин жазуучусу сыяктуу араб жана фарс авторлору да б.з. I-II миң жылдыктары тогошкон мезгилдерде кыргыздарда шаманизм, Теңир культу, бабалар культу өңдүү диний ишенимдердин катарында манихейчилик да өкүм сүргөнүн жазышат.⁶⁴ Азыркы Кыргыз Республикасынын территориясында да мурунку мезгилдерде манихеизм эл арасына кыйла таркаган. Археологиялык жана жазма эстеликтердеги маалыматтарга караганда, VIII-IX кылымдарда карлук, чигил жана ягмалардын көчмөн уруулары Ысык-Көл жана Чүй өрөөндөрүндө активдүү отурукташа баштаган жана отурукташкан жергиликтүү тургундардын таасири астында манихеизмди жана несториан багытындагы христианчылыкты тутуна башташкан.⁶⁵

IX кылымда руникалык тамгалар менен жазылган “*Бүрк Битиг (Төлгө китеп)*” чыгармасын. Вильгельм Людвиг Петер Томсен, Аннемари фон Габен өңдүү окумуштуулар манихеисттик чыгарма деп эсептешкен. Анда “*Ала атлыг йол теңри*” (“*ала атчан жол (тагдыр) кудайы*”) жана “*Кара йол теңри*” (“*кара жол кудайы*”) деген эки образ кездешет. И. В. Стеблеванын пикиринде, бул эки образ байыркы түрктөрдө эки карама-каршы – ак (жарык), боорукер (кутмандуу), б.а., жакшы жана кара, каардуу, б.а., жаман – кудайдын болгондугуна ишарат кылат.⁶⁶

Азыркы кыргыздарда *ак жол*, *ак жолтой*, *кара жолтой* деген сөздөр бар. *Ак жол* деген сөз 1. “Акыйкатты, адилетти багыттаган туура жол”; 2. “Жакшылык, кайрымдуулук тилеген,

мурунтан келе жаткан салт”; 3. “Эч тоскоолу жок, ийгиликтүү сапар жөнүндөгү ой, тилек, каалоо” деген маанилерде колдонулат. Бирөөнө жакшылык, ийгилик каалаганда “Ак жолуң ачылсын!” деп айтылат. *Ак жолтой* сөзү болсо “Жолдуу, жолу жакшы, кандайдыр бир кубанычтуу кабар алып келүүчү, жакшы жышаналуу” деген маанини туюндурат. Ал эми *кара жолтой* деген сөз “Жамандыкты, кырсыкты кошо ала келе турган, жолу катуу деген мааниде.”⁶⁷ IX кылымда жазылган Төлгө китептеги кудайлардын атында жана азыркы кыргыз тилиндеги фразеологизмдерде ак, кара жана жол сөздөрүнүн катышышы, булардын ортосунда семантикалык окшоштуктардын болушу кыргызчадагы аталган фразеологизмдерди манихеисттик мазмунду сактап калган лингвистикалык каражаттар катары кароого түрткү берет.

Мындан тышкары, зороастризмдин калдыктары катары Нооруз майрамын көрсөтсө болот. Нооруз майрамы кыргыздарда 21-март күнү, күн менен түн теңелген күнү, б.а., зороастризм жылнаамасы (календары) боюнча жаңы жылдын биринчи күнүндө майрамдалат. Мэри Бойс бул майрам зороастризмде колдонулган жылнааманын борбордук окуяларынын бири, андыктан аны Зороастр өзү негиздеген дегенден шек саноого себеп жок деп белгилейт.⁶⁸ Фарсчадан которгондо “жаңы күн” дегенди туюнткан Нооруз зороастризмде жетинчи жана акыркы болуп жаратылган от жана анын колдоочусу Аша-Вахиштанын урматына майрамдалган. Азыркы кыргыздарда да Нооруз майрамында тазалайт деген ишеним менен оттон секирүү ырымдары жасалып келет. Мындан тышкары, кыргыздарда өтө кеңири колдонулган аластоо жөрөлгөсүнө да оттун түздөн-түз тиешеси бар. Аластоо учурунда кургатылган арча күйгүзүлүп, түтүнү менен үй ичин, абаны, буюмдарды ыштап, тазалоо аракетин жүргүзүлөт.

Жогоруда айтылгандарга таянып, кыргыздарда

мурун зурванизмдин (зороастризмдин) таасиринде пайда болгон манихеизм кыйла таркаган жана азыркы учурда кыргыздардын арасында зороастризмдин калдыгы катары Ноорузду майрамдоо, оттун тазалоо күчү бар деген ишеним менен оттон секирүү, арча менен аластоо сыяктуу жөрөлгөлөр; манихеизмдин калдыгы катары ак жол, ак жолтой, кара жолтой сыяктуу фразеологизмдер, ак жолуң ачылсын деген сыяктуу каалоо-тилектер сакталып калган деп болжолдоого негиз бар.

Алты кыл

Енисей жазма эстеликтеринде кездешкен жана диний ишенимди чагылдырышы мүмкүн болгон дагы бир сөз – бул “алты кыл” этиши. Аталган этиш “*Умай бегимиз биз уйа алп эр өзүн алты кылмадың, өзлек ат өзүн үч кылмадың*” (“*Умай бегибиз, биз бир тууган алп эрлердин денесин алты кылбадың (өлтүрбөдүң), күлүк аттардын денесин үч кылбадың (өлтүрбөдүң)*”) деген сүйлөмдө кездешет (Е 28).⁶⁹ Н. Усеев бул сүйлөмдөгү “алты кыл” этишин “алты сезим-туюмдан ажырат” деген мааниде чечмелеп, кыргызчадагы “алты саны аман” фразеологизми менен байланыштырганга аракет кылат. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүндө алты сан деген фразеологизмге 1) “Адамдын бардык дене мүчөлөрү, бүт организм” жана 2) “Жалпысы, бүт баары, бардыгы” деген эки түшүндүрмө, ал эми “алты саны аман” деген фразеологизмге болсо “дени сак, оору-сыркоосу жок, күүлүү-күчтүү, алдуу-күчтүү” деген түшүндүрмө берилет.⁷⁰ Н. Усеев алты сан сөз айкашы кандайча келип чыкканы тууралуу айтылып келген божомолдорду анализдеп, алты сан фразеологизми алты сезим-туюмду (көздүн көрүүсү, кулактын угуусу, тилдин даам татышы, мурундун жыт алышы, теринин сезүүсү жана акылдын жетиши) билдирет жана бул түшүнүк буддизм жана манихеизм диндеринин таасиринде пайда болгон, андагы *сан* сөзү байыркы түркчөдө “ойлонуу, сезүү” деген маанидеги *са-* этишинен

келип чыгат деген жыйынтык чыгарып, бул пикирин якутчадагы “акыл, ой, сезим” деген маанидеги *сана* сөзү менен тастыктаганга аракет кылат.⁷¹ Кыргыз тилиндеги “ойлоо, ниет кылуу; эстөө” маанисиндеги *сана*- этишин жана “ой, тилек; капа, кайгы” маанисиндеги *санаа* атооч сөзүн да семантикалык жактан сезим деген сөз менен байланышта кароого болот.⁷² Автордун бул жүйөлүү пикирине кошулууга болот, себеби, чындап эле, адамдын органдарын кандай критерий менен санасаң да, алты болбойт. Ал эми буддизмде болсо алты сезим-туюм бөлүнүп каралаары маалым: “кадимки беш физикалык туюм жана акыл.⁷³ А. Мокеевдин “Улуу Жибек жолунун борборунда жайгашкан Борбордук Азия илгертен бери Чыгыш менен Батыштын ортосунда товар жана билимдин гана эмес, руханий баалуулуктардын алмашуу көпүрөсү болуп келген. Дал ушул аймакта буддизм, христианчылык жана ислам тыгыз сүртүлүшүп, көпкө чогуу өкүм сүргөн,” деген сөзүн эске алсак, кыргыздардын тарыхында башка диндер менен катар буддизм да маанилүү роль ойногонун айтса болот.⁷⁴ Демек, жогорудагы божомолдор туура болсо, учурунда буддизм енисейлик кыргыздардын аймагында да, азыркы Кыргызстандын аймагында да таралган, кыйыр түрдө болсо да Енисей жазма эстеликтеринде чагылдырылган, ал эми азыркы кыргыздардын тилинде “алты саны аман” деген фразеологизмде сакталып калган деп божомолдосо болот.

III. НЕСТОРИАН ЖАЗМА ЭСТЕЛИКТЕРИ

V кылымда епископ жана окумуштуулардын арасында Иисус адам болгонбу же кудай болгонбу деген талаш чыккан. Император Юстиниан Александриялык Кирилдин пикирин орнотконго аракет кылган, ага ылайык Иисус “чыныгы кудай” болгон. Юстиниан Константинополь

соборун да ушул нукка салганга аракет кылып, натыйжада Византиянын мамлекеттик чиркөөсү экиге бөлүнүп, аталган пикирге каршы агымдар чиркөөдөн бөлүнүп калган. Константинополдун архиепископу Несторийдиндин пикиринде, Иисус адам болгон. Несторийдин өлүмүнөн кийин анын пикирин колдогондор жана ишин улагандар несториандар деп аталып алардын миссиялары Азияда кеңири кулач жайып, XIII кылымдын ортолоруна чейин таасирин сактап келишкен.⁷⁵ Академик В. В. Бартольд Орто Азия несториандары өздөрүн христиан же несториан деп аташпагандыгын, “несториан” деген аталыш чыгыш тилдерине өтпөгөндүгүн жана Жети-Суу жазма эстеликтеринде кездешпегендигин, бул чиркөөнүн христиандары өздөрүн насрани же назорей деп аташкандыктарын жазат.⁷⁶ Чындап эле, изилдөө учурунда несториан жазма эстеликтеринде бир дагы жерде несториан деген аталыш кездешкен жок. Кандай аталган күндө да, бизди кызыктырган нерсе – Кыргызстан территориясында бул агымга таандык таштагы жазма эстеликтердин сакталып калуусу. Мындан ары бул жазма эстеликтер илимде кабыл алынып калган аталыш менен, б.а., несториан жазма эстеликтери деп аталмакчы. Жазма эстеликтердеги сөздөр жана алардын котормолору Ч. Жумагуловдун китеби боюнча берилди.⁷⁷

Кыргызстандагы несториан жазма эстеликтери XIX кылымдын аяк ченинде күтүүсүз жерден табылган. 1880-жылдары Пишпек жана Токмок шаарларынын жанынан байыркы христиан көрүстөнү ачылган. Ал көрүстөндө көп санда жазуусу бар эстеликтер табылган. Учурунда ал таштардын көбү Алматы, Санкт-Петербург, Ташкент, Омск сыяктуу шаарларга ташылып кеткен жана көбүнүн учурдагы абалы белгисиз.⁷⁸ Бул таштардын айрымдары түркчө жазылганын эске алып, христиан динин келгиндер гана эмес, алардын таасиринде Кыргызстандын айрым аймактарындагы түрк тилдүү жергиликтүү коомчулуктар да тутунганын айтса болот. Каралып

жаткан эстеликтерде Айменгү, Алма-Катун, Алтун, Арслан, Йок-Тегин, Йол-Кутлук деген сыяктуу түркчө аттардын кездешиси да жогоруда айтылган ойду бекемдеп турат.⁷⁹ Исламга чейин христианчылык көчмөн түрк элдеринин арасында да кеңири тарагандыгын айрым изилдөөчүлөрдүн эмгектеринен да көрүүгө болот.⁸⁰ Мындан тышкары, монгол урууларынан наймандардын жана кереиттердин доорону сүрүп турганда, алар несториан динин тутунгандыгы белгилүү.⁸¹ Аталган уруулардын бир бөлүгү учурунда түрк элдери менен аралашып ассимиляциялашып кеткени маалым. Алсак, кыргыз элинин курамында найман жана кереит деген уруулар кездешет. Ошондой эле, Ысык-Көлдө жашаган түрк тилдүү көчмөн уруулардын бири болгон чигилдердин арасында да христиан динин тутунгандар болгону айтылып келет.⁸² Ал эми чигилдердин башка бир жерге көчкөндүгү тууралуу эч кандай маалымат кездешпегендиктен, алар кыргыздардын арасына сиңип ассимиляциялашып кеткен деген тыянак чыгарууга болот. Кандай болгон күндө да өз мезгилинде несториан агымынын кыргызстандыктарга болгон таасири шексиз. Ал эмес несториандардын изин “Манас” эпосунан да табууга болот. С. Орозбаковдун вариантында:

“Токсон эки адам зат
Баары турган муңайып.
Кимсиңер? – деп сурады,
Билдирмекке жайы-күйүн,
Бирден айтып чуулады.
Бири барган Тарсадан,
Минтип алар чарчаган.
Бир-экөөсү жөөттөн,
Минтип жүрүп көбөйткөн.
Бир мынчасы индүдөн,
Үңкүр ичи үйүлгөн” – деген саптар кездешет.⁸³

Тарсалар тууралуу маалымат берген кыргыз тилиндеги жападан жалгыз булак болуп “Манас” эпосу эсептелет. Бул сөздү К. К. Юдахин 1) (эски китепчилерде) христиан жана 2) (эпосто) элдин

аты деп түшүндүрөт.⁸⁴ Бул элдин аты азыркы учурда Кыргызстанда сакталып калган эмес. Монголдор империясында несториандарды эркэгун же тарса деп аташкан.⁸⁵ Тарса сөзү учурунда Кыргызстандын топонимиясында да кездешкен. Бул тууралуу Рашид ад-Дин мындай деп жазат: “Чүй – шаар, айылдары көп аймак. Эң чоң шаарлары Тарсакент жана Кара ярлык, андан Самаркандга чейин эки жумалык жол”⁸⁶. Кыргыз окумуштуулары Тарсакентти азыркы Бишкек шаарынын түштүк-чыгышында жайгашкан Кара-Жыгач шаарчасы менен байланыштырышат. Бул жерде да өз учурунда несториан жазма эстеликтери табылган.⁸⁷ Тарс же Тарсон формасындагы шаар аталышы армян булактарында да кездешет жана ал аталыш да несториандар менен тыгыз байланышта.⁸⁸ Иоаннь Плано Карпини Батый (Чыңгызхандын небереси, Жучунун уулу, өз мезгилинде Алтын-Ордону башкарган чингизид.) өзүнүн жанында несториан дин адамдарын кармаганын жазат.⁸⁹ Белгилүү болгондой монголдор арасында убагында несториандарга кыйла колдоо көрсөтүлгөн.⁹⁰ Бул жагдайлар тарса сөзү несториандар үчүн колдонулгандыгын тастыктап турат.

Несториандардын калтырган жазма эстеликтерине келе турган болсок, булардын басымдуу көпчүлүгүндө каза болгон адамдын аты, ал өлгөн жыл, ай, күн белгиленген. Белгилей кетүүчү жагдай, адамдын өлгөн күнүн белгилөөдө жазма эстеликтерде *Александрос кан сакышы* “Александр хандын жыл эсеби (боюнча)” деген калып сүйлөм колдонулган. Демек, Кыргызстандын территориясындагы несториандар өздөрүнүн динине жараша башка жылнааманы колдонушкан. Мындай айырмачылыкты, мисалы, мусулмандардан да көрүүгө болот. Алар жыл эсептөөнү Мухаммед пайгамбардын Меккеден Мединага көчкөнүнөн башташкан. Эстеликтердин көпчүлүгүндө аталган жылнаама менен күн көрсөтүлгөндөн кийин түрктөрдө колдонулган 12 жаныбардын аты менен аталган жылдар да

берилген. Бул жагдай да несториан динин жалаң гана келгиндер эмес, жергиликтүү коомчулуктар да тутунгандыгын айгинелеп турат.

Сөз болуп жаткан эстеликтердин дээрлик бардыгында христианчылыктын жышааны болгон чырымдын (кресттин) сүрөтү бар. Айрым эстеликтерде болсо эч кандай жазуу түшүрүлбөстөн, жөн гана кресттин сүрөтү тартылган.⁹¹

Эстеликтердеги христианчылыкты чагылдырган сөздөргө келсек, Таптерим, Юнтузбек, Казахстан Республикасынын Борбордук Мамлекеттик музейиндеги № 8 эстеликтеринде “диний устат” маанисиндеги *мари* сөзү, Таптерим эстелигинде “креститель” маанисиндеги *мамедана* сөзү; Таптерим эстелигинде “сыйынуучу жума күнү” маанисиндеги *да’арубта* сөзү; Таптерим, Юшмед, Майфраха, Мариям Аша эстеликтеринде жана Эрмитаждагы № 59, Алматы тарых музейиндеги № 8 жана 14 эстеликтеринде *амин* сөзү; Юшмед эстелигинде “чиркөөгө сыйынуучу жума күнүн” маанисиндеги *аудай-ёдта* сөзү; Юшмед эстелигинде “Христос, мессия” маанисиндеги *мешиха* сөзү; Майфраха, Мариям Аша эстеликтеринде, Кара-Жыгачтагы № 1, 2, 3, 10, 11, 12, Буранадагы № 14 жана Эрмитаждагы № 56 эстеликтерде “динге ишенген” деген маанидеги *махимната* (мехайманта) сөзү; Кара-Жыгачтагы № 34, Эрмитаждагы № 3, 5, 42, 45, 48, 52, 54, 57, 81 эстеликтеринде “поп” маанисиндеги *каша* (*кашаа*, *кашиша*) сөзү; Эрмитаждагы № 4, 31, 49, 53, 57, 63 эстеликтеринде “схолост, мугалим” маанисиндеги *аскулийа* сөзү; Эрмитаждагы № 73 жана 92 эстеликтеринде *епископ* сөзү жана Эрмитаждагы № 3 эстелигинде “периодевт” маанисиндеги *перидута* сөзү кездешет.⁹²

Булардын ичинен амин “аминь”, мешиха “Мессия”, каша “поп”, аскулийа “схолост”, епископ “епископ”, перидута “периодевт” сөздөрү өзгөчө маанилүү. Себеби бул сөздөр же дал ушул бойдон

(аминь), епископ), же тыбыштык айырмачылыктар менен (мешиха, перидута), же болбосо бир эле маанини туюнткан башка сөздөр түрүндө азыркы христиандар арасында да активдүү колдонулуп келет.

Аминь сөзү христиандарга еврейлерден өткөн, “чындап, чыныгы” деген мааниде колдонулат. Синагогаларда да, христиандарда да сыйынгандар дубаларынан кийин аминь деп айтышат. Айтылган ой-тилекти бекемдөө максатында колдонулат.⁹³ Бул сөз ислам дининде да ушул мааниде жана ушул максатта колдонулат.

Епископ – (грекче көзөмөлдөөчү деген сөздөн), өзүнүн епархиясынын башкы пастыры, ыйык чиркөөнү караган, төмөнкү чиндердеги чиркөө кызматкерлеринин жана чиркөөгө келгендердин башкы насаатчысы.⁹⁴

Периодевт – (грекче кыдыруучу, байкоочу деген сөздөн) патриарх (христиан чиркөөлөрүндөгү диний наам) тарабынан дайындалган, өз аймагындагы чиркөөлөрдү кыдырып, андагы диний кызматкерлердин ишине байкоо жүргүзүп, патриархка эсеп берип турган адам.⁹⁵

Схолост – ыйык китепти түшүндүрүүчү. Ыйык аталардын (отец) ыйык китепти түшүндүргөн жыйнактары схоліа деп аталган.⁹⁶ Бир караганда схолост сөзү менен аскулийа сөзүнүн ортосунда этимологиялык байланыш жоктой көрүнгөнү менен, жогорудагы схоліа сөзү ортодо түздөн-түз байланыш бар экенин көрсөтүп турат.

Мессия сөзү (арамейче *messias*, еврейче *mašiah*) Христосту билдирет.⁹⁷

Бул аталыштардын (терминдердин) колдонулушу кыргызстандык несториандарда чиркөө системасынын толук калыптангандыгынан кабар берет.

Мындан тышкары, жогоруда сөз болгондой, каралып жаткан жазма эстеликтерде каза болгон адамдын аты кошо берилген. Бул аттардын көпчүлүгү түрк тилдүү элдерде учурабаган несториан дининин таасири менен кирген аттар. Мисалы, Аарон, Авраам, Александр, Андра (Андрей), Антонний, Вениамин, Георгий, Елена, Захария, Иаков, Израил, Иоанн, Исаак, Марфа, Матвей, Моисей, Павел, Симеон, Филипп, Юлия ж.б.⁹⁸ Албетте, Христиан динине мүнөздүү мындай аттар менен катар түркчө аттар да кездешет. Алар тууралуу жогоруда сөз кылынды. Айрым учурларда бир эле адамда сирияча (Жакынкы Чыгышта учурунда христиандар тарабынан адабий тил катары колдонулган тил) да, түркчө да ат болгон. Ч. Жумагулов бул жагдайды эки себеп менен: 1) “түрк калкынын арасында жашаган диний адамдар алар менен жакындашуу максатында кошумча түрк аттарын алып жүрүшкөн болушу мүмкүн”; 2) “балким, жергиликтүү түрктөр христиан динин кабыл алуу менен кошумча сирияча атты да алган болушу мүмкүн” деп түшүндүрөт.⁹⁹

Т. Д. Баялиеванын айтымында, христиан (несториан) дини ислам дини менен сүрүлүп чыгарылган жана кыргыздардын диний ишенимдеринде из калтырган эмес.¹⁰⁰ Кыргызстанда несториан дининин жоюлушуна өз кесепетин тийгизген дагы бир жагдай катары несториан-христиан калкын 1338 жана 1339-жылдары эки жолу каптаган кара тумоо оорусун көрсөтсө болот.¹⁰¹

Жогорудагыларды жыйынтыктай турган болсок, XIII-XIV кылымдарда азыркы Кыргызстандын Чүй, Ысык-Көл облустарынын айрым аймактарында несториан агымы кулач жайган жана айрым түрк тилдүү коомчулуктар ал агымга кирген. Кийинчерээк алар азыркы кыргыз элинин ичине сиңип ассимиляциялашып кеткен. Башка түрк тилдүү элдер менен катар кыргыздардын ичинде да найман, керейт өңдүү монгол тектүү

уруулар кездешет. Маалым болгондой, учурунда монголдордун арасында христианчылык кыйла колдоого ээ болгон. Мисалы, Чагатай аларга колдоо көрсөтүп тургандыгы маалым.¹⁰² Аталган эки уруу да учурунда несториан динин тутунган болушу толук мүмкүн. Демек, азыркы кыргыздардын арасына мурун несториан динин тутунган уруулар сиңип, ассимиляциялашып кеткен деп божомолдоого толук негиз бар. Несториан дини азыркы кыргыздардын диний ишенимдеринде из калтырган эмес, бирок “Манас” эпосунда несториан деген түшүнүк тарса сөзү аркылуу сакталып калган.

IV. АРАБ ТАМГАЛУУ ЖАЗМА ЭСТЕЛИКТЕР

Арабча жазма эстеликтердин басымдуу көпчүлүгү эпитафиялык мүнөздөгү жазуулар болуп саналат. Кыргызстандын аймагында аталган жазма эстеликтер Чүй, Талас, Ысык-Көл, Ош, Жалал-Абад облустарынын ар кыл аймактарында табылган. Учурда алардын айрымдары райондук аймак таануу музейлерине, мектеп музейлерине, Кыргыз улуттук университетинин музейине, Кыргыз мамлекеттик тарых музейине алынып келинген, айрымдары болсо ушул тапта да табылган жеринде сакталууда. Бул эстеликтердеги сөздөр, сүйлөмдөр жана алардын которулушу Кубат Табалдиев жана Кайрат Белектин китебинин негизинде берилди. Бул эпитафиялар адамдын өлүмүнө байланыштуу диний түшүнүктөрдү чагылдырат жана алардын тексттеринде көбүнчө арабча калып сөздөр кездешет.¹⁰⁴

Алсак, Ислам дининде “басмала” же “бисмиллях” деген термин *би-сми-Лляхи-р-рахмани-р-рахим* деген калып сөздү туюндурат. Кыргызчага “*мээримдүү жана ырайымдуу Алланын ысымы менен*” деп которулат. Исламда бардык дуба, бардык иш-чара жана мусулман тарабынан

жазылган кандайдыр бир документ Алланын ысмы менен башталат¹⁰⁵. Каралып жаткан эстеликтердин басымдуу көпчүлүгү да дал ушул калып сөз менен башталат. Мисалы, Талас облусунун Кара-Буура районундагы Шекер айылында, Нарын облусунун Кочкор районунун Кара-Суу айылында, Чүй облусунун Аламүдүн районунда орун алган Байтиктин Бас-Бөлтөгү аттуу аймакта табылган эстеликтерде, Буранада табылган эстеликтердин көбүндө бул сөз жолуктурулат.¹⁰⁶

Исламда сыйынуунун кыска калыптары бар. Алардын бири – *Аuzu биллахи минаш-шайтанир-ражим* калып сөзү. Кыргызчага “*Шайтандын азгыруусунан Аллахтын камкордугуна кайрылам*” деп которулат. Бул формула “бисмилляхтан” мурун келет жана Куран дал ушул сөз менен башталат.¹⁰⁷ Бул сөздү каралып жаткан эстеликтердин ичинен Нарын облусунун Кочкор районунун Кырк-Кыз жергесинде жана Ысык-Көл облусунун Тоң районунун Бүркүт айылынан табылган эстеликтерден көрүүгө болот.¹⁰⁸

“Шахада” термини Исламда Алладан башка кудай жок экенине жана Мухаммед анын элчиси экенине ишенүүнү билдирет.¹⁰⁹ Кыргызчада “келме” деп колдонулат.¹¹⁰ “Шахада” же “келме” термини *Ла илаха илла Ллах, Мухаммадур-расулу-Ллах* деген калып сөздү туюндурат. Кыргызчага “*Алладан башка кудай жок, Мухаммед анын элчиси*” деп которулат. Исламда “келме” беш парздын биринчиси жана эң маанилүүсү болуп саналат. Бул калып сөз да каралып жаткан эстеликтердин басымдуу көпчүлүгүндө кездешет. Мисалы, Нарын облусунун Кочкор районунун Кара-Суу айылында, ушул эле райондун Кырк-Кыз жергесинде, Ысык-Көл облусунун Жети-Өгүз районунун Чычкан айылында, Чүй облусунун Кичи-Кемин районунда табылган эстеликтерде ж.б.¹¹¹

Мусулмандар Мухаммед пайгамбар тууралуу сөз кылганда *Саллаллаху алейхи ва саллам* деген калып сөздү колдонушат. Кыргызчага “*ага Аллахтын*

салават жана саламы болсун” деп которулат. Бул калып сөз да каралып жаткан эстеликтерде көп учурайт. Мисалы, Ысык-Көл облусунун Жети-Өгүз районунун Чычкан айылынан, Ысык-Көл облусунун Тоң районунун Бөкөнбаев айылынан, Ысык-Көл облусунун Тоң районунун Бүркүт айылынан жана башка жерлерде табылган эстеликтерден көрүүгө болот.¹¹² Мындан тышкары, эстеликтерде *Алейхума раббе хамден “Аллага шүгүрчүлүк келтирем”, Худаху валлаху “Аллага ишенем*” деген сыяктуу көптөгөн калып сөздөр да колдонулганын көрүүгө болот.

Айрым эстеликтерде ал тургай кээ бир сүрөлөр¹¹³ толугу менен берилген. Мисалы, Ысык-Көл облусунун Жети-Өгүз районунун Оргочор айылында табылган эстеликте, Чолпон-Атанын тегерегинен табылган жана учурда Чолпон-Ата аймак таануу музейинде жайгашкан эстеликте, Н. Пантусов тапкан жана прорисовкасын берген алты эстеликте, Буранада табылган 10-эстеликте Курандын “Имрандын бүлөсү” деп аталган 3-сүрөсүнүн 16 (18), 17 (19)-аяттары жана “(Ишенимдин) тазалануу(су)” деп аталган 112-сүрөсүнүн аяттары дээрлик толугу менен берилген.¹¹⁴

Бул айтылгандардан сырткары, айрым эстеликтерде учурда дүйнөдө колдонулган жылнаама “*сене милади*” деп берилип, аны менен катар мусулмандардын арасында колдонулган жыл сүрүштүрүү системасынын “*сене хижри*” деп берилиши да Ислам дининин эстеликтерди жазган адамдарга болгон таасирин көрсөтөт.¹¹⁵

Ислам дининин кыргыздар арасында таралуусуна келсек, Роза Абдыкулова жазгандай, “Кыргызстан аймагы, ислам дини жагынан эки маанилүү аспектиде көңүлдү бурат: биринчиден, Орто Азиянын борборунда жайгашкан бул территорияга ислам 751-жылдагы Талас согушу менен алгачкы жолу кадамын жасаган. Экинчиден, алгачкы мусулман түрк мамлекети катары таанылган

Карахандар жашаган жана борбор туткан аймак” (котормо автордуку).¹¹⁶ Бирок Кыргызстан аймагында исламдын мамлекет дини катары кабыл алынганына миң жылдан ашуун мезгил өткөнүнө карабастан, эгемендүүлүк жылдарына чейин кыргыздар арасында ислам дини анча таралбаганын айтса болот. Мисалы, XVI-XVII кылымдарга таандык тарыхый булактарда кыргыздар “каапыр да эмес, мусулман да эмес” деп сүрөттөлөт.¹¹⁷ XX кылымдын ортолорунда кыргыздардын арасында этнографиялык талаа экспедициясын уюштурган С. М. Абрамзон бул жагдай тууралуу төмөнкүлөрдү белгилейт: “Кыргыз коомунда патриархаттык-феодалдык мамилелердин туруктуу сакталышы бул элдин дүйнө таанымында диний идеологиянын сакталышына себеп болгон. Дин өтмүштө кыргыздардын руханий жашоосунда маанилүү роль ойногон, бирок булардын дининин мазмуну ислам дини менен анчалык дал келген эмес. Ислам кыргыздардын арасында кыйла кечирээк тараган”.¹¹⁸ Муну кыргыздар арасында колдонулган жана К. К. Юдахин тарабынан кагазга түшүрүлгөн “Эшегин эптеп токуйбуз, намазын кантип окуйбуз?” деген тамашалуу сүйлөм да тастыктап турат.¹¹⁹ К. К. Юдахиндин пикиринде, фразеологиялык бирдикке айланган бул сүйлөм кыргыздар 1636-жылы Ферганага барганда айтылган. Америкалык ориенталист Девин Девиздин ою боюнча, Дашт-Кыпчак көчмөндөрүнүн мусулмандашуусу исламдан мурунку салттарга негизделген.¹²⁰ Орто Азиянын батышындагы элдердин мусулмандашуусу жалпысынан VIII кылымдын акыркы жылдарында аяктаган болсо да, Кыргызстанда жана Жети-Суу чөлкөмүнүн Кыргызстан менен чектешкен аймактарында бул процесс кыйла жай жүргөн. Мунун негизги себеби – аталган аймактарда көрсөтүлгөн доорлордо Иран тектүү отурукташкан жашоо борборлорунун элдери менен бирге согушчул түрк уруулары да жашап келген жана булар VIII кылымда Араб Халифатынын Жети-Суудагы жортуулдарынын алгалоосун токтотушкан.¹²¹

Совет бийлигинин орношу менен динге чоң бөгөт коюлуп, СССРде жашаган элдер атеисттик дүйнө таанымга басым кылып келишкен. Эгемендүүлүк менен динге болгон бөгөт жоюлуп, учурда диндер, алардын ичинде Ислам да, кыйла жайылууда. Алсак, 1991-жылга чейин Кыргызстанда болгону 39 мечит иштеп келген болсо, 2015-жылы 1 Кыргызстан мусулмандарынын дин башкармалыгы (КМДБ), 9 казылык (КМДБнын аймактардагы түзүмдөрү), 2239 мечит, дагы башка 74 ислам бирикмелери, 10 ислам жогорку окуу жайы жана 89 медресе – бардыгы болуп 2422 мекеме иш алып бара баштаган.¹²²

V. КОРУТУНДУ

Кыргыздар жана учурунда азыркы Кыргызстандын аймагында жашап өткөн элдер тарыхта ар кандай жазууларды колдонуп келишкен. Бул жазуу менен жазылган эстеликтер учурда илим дүйнөсүндө тилдик, фольклордук, тарыхый ж.б. аспектилерден негизги булактардын бири катары колдонулуп келет. Аталган эстеликтер кыргыздардын диний ишенимдеринин өнүгүшүн изилдөөдө да маанилүү оорунга ээ. Мисалы, ар кайсы доорлордо ар кыл авторлор кыргыздардын жана учурунда азыркы Кыргызстандын аймагында жашап өткөн элдердин диний ишенимдери тууралуу маалымат берип келишкен. Мисалы, “Чыгыш Теңир-Тоо, Чыгыш Түркстан аймагы байыртадан эле буддизм, христианчылык, манихейчилик жана бакшычылык тараган аймак болгон. Талас, Исфиджаб зороастризм, христианчылык, манихеизм сыяктуу ишенимдердин таасиринде болуп келген”.¹²³ Бул тууралуу В. Д. Горячева, В. А. Лившиц, А. Мокеев өңдүү окумуштуулар да айтып келген.¹²⁴ Мындай маалыматтар таштагы жазма эстеликтердеги тексттер менен тастыкталат. Жазма эстеликтерде өз дооруна тиешелүү диний түшүнүктөрдү чагылдырган сөздөр, сөз айкаштары, сүйлөмдөр кездешет. Булар кыргыздар жана учурунда азыркы Кыргызстандын аймагында жашап өткөн элдер

тарыхта ар кандай диний ишенимдерди тутунуп келишкендиктерин дагы бир ирет далилдейт. Бул диний ишенимдердин изи бүгүнкү күндө кыргыздардын элдик аң-сезиминде сөз, сөз айкашы, фразеологизм, ырым түрүндө сакталып келүүдө. Демек, кыргыздардын жана азыркы Кыргызстандын аймагында жашап өткөн элдердин тарыхында кайсы бир диндин толук үстөмдүгү болгон эмес, дайыма табигый диний плюрализм өкүм сүрүп келген.

Совет бийлиги орногондо дин өкүлдөрү куугунтукка алынган. Мечит, чиркөө өңдүү сыйынуучу жайлар талкаланган же жабылган. Эгемендүүлүк жылдарында болсо диндерге эркиндик берилип, сыйынуучу жайлар кайрадан салына баштап, адамдар жигердүү түрдө динге кайрыла баштаган. Ошентип жарандардын диний талаптарын канааттандыруу үчүн массалык маалымат каражаттары аркылуу динди пропагандалоо багытындагы иш-чаралар жүргүзүлө баштаган. Аны менен катар диний майрамдар калыбына келтирилген. Диний билим берүү максатында медресе жана башка окуу жайлар ачылган.

Учурда да кыргыздардын көпчүлүгү мусулман болгону менен, башка диний агымдар да өз ишмердүүлүгүн жүргүзүүдө. Алсак, 2016-жылы Кыргыз Республикасынын Дин иштери боюнча мамлекеттик комиссиясынын тапшырмасы менен социологиялык изилдөө жүргүзүлүп, ага 1184 киши катышып (алардын ичинде 18 жаштан жогорку курактагы кыргыз, орус жана өзбек улутундагы шаардык жана айылдык ялдар жана эркектер), алардын 92,9 пайызы өздөрүн ислам динине, 5,0 пайызы православ христиан динине, 0,4 пайызы Иисус Чиркөөсүнө, 0,3 пайызы баптисттерге, 0,3 пайызы өздөрүн Иегова күбөлөрүнө тиешелүү экендигин белгилеген.¹²⁵ Булардын ичинен ислам жана христиан диндери – Кыргызстанда салттуу диндер. Б. А. Малтабаров Кыргызстандагы салттуу эмес диний кыймылдарга кришнаиттердин, Иегова

күбөлөрүнүн, мунистердин агымдарын кошот.¹²⁶ Демек, учурда да Кыргызстанда кандайдыр бир деңгээлде диний плюрализм сакталууда.

Болгон маселе – бул дин жана диний агымдардын ортосунда жанжалдарды болтурбоо үчүн тийиштүү алдын алуу чараларын көрүү зарыл. Башка диндерге карата сабырдуу болуу маселеси Куранда да, хадистерде да айтылып келет. Мисалы, Курандын 49-сүрөсүнүн 13-аятында “Эй, адамдар! Биз силерди бир эркек жана бир аялдан – Адам жана Ободон – тең (бирдей) кылып жараттык жана, бири-бириңерди билип, бири-бириңер менен кызматташып жүрүшүңөр үчүн көп эл жана ар түрдүү уруу кылдык...” деп айтылат (котормо автордуку).¹²⁷ Мухаммед пайгамбардын турмушунда да башка диндерге сабырдуулук менен мамиле кылуу керек экендигин көрсөткөн мисалдар бар. Мисалы, бир жолкусунда ал жанынан иудейдин өлүгүн көтөрүп өтүп бара жатышканда ордунан туруп, жанындагыларды таң калтырса, башка бир жолкусунда курайшиттер мусулмандардын укуктарын чектеген Худайбий келишимин аткарууну талап кылышканда, мусулмандар менен бутпарасттардын ортосунда тынчтыкты сактоо үчүн өз макулдугун берген.¹²⁸

ШИЛТЕМЕЛЕР

- ¹ Г. Ю. Семигин (илимий долбоордун жетекчиси) (2000), *Политическая энциклопедия*, том 2 (Н - Я), (Москва: Мысль), 143.
- ² Бул изилдөө иши, бул жерде берилген аныктамага ылайык, конфессионалдык плюрализмге көңүл бурат; бирок Плюрализм боюнча глобалдык борбор плюрализмге алдаганча көп тараптуу көз караш менен карай турганын жана этномаданий, диний, тилдик, гендердик жана башка аспектерди камтыган көп түрдүүлүктү сыйлоо этикасы катары аныктай турганын белгилеп кетүү маанилүү.
- ³ Нурдин Усеев (2011), *Енисей жазма эстеликтери I. Лексикасы жана тексттер* (Бишкек: Бийиктик), 15.
- ⁴ Ошол эле булактан, 41.
- ⁵ Ошол эле булактан.
- ⁶ С. Г. Кляшторный, Д. Г. Савинов (2005), *Степные империи Древней Евразии* (Санкт-Петербург: Филологический факультет Санкт-Петербургского государственного университета), 167.
- ⁷ С. Г. Кляшторный (1976), «Стелы Золотого озера», *Turcologica, К 70-летию академика А. Н. Кононова* (Ленинград), 261-264.
- ⁸ С. Г. Кляшторный, Д. Г. Савинов (2005), 166.
- ⁹ Н. Усеев (2011), 617, 553, 416, 437.
- ¹⁰ Ошол эле булактан, 140.
- ¹¹ А. Акматалиев ж.б. (2010), *Кыргыз тилинин сөздүгү* (Бишкек: Avrasya-Press), 1166.
- ¹² И. В. Стеблева (1972), «К реконструкции древнетюркской религиозно-мифологической системы», *Тюркологический сборник 1971*, (Москва: Наука), 213-214.
- ¹³ С. М. Абрамзон (1990), *Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи* (Фрунзе: Кыргызстан), 307.
- ¹⁴ С. М. Абрамзон (1990), 308; М. Венюков (1861), *Очерки Заилийского края и Причуйской страны*. Зап. РГО, 4-китеп, 117.
- ¹⁵ А. Акматалиев ж.б. (2010), 79, 80, 85.
- ¹⁶ Ошол эле булактан, 801-802.
- ¹⁷ К. К. Юдахин (1965), *Кыргызча-орусча сөздүк* (Москва: Советская энциклопедия), 436.
- ¹⁸ А. Акматалиев ж.б. (2010), 1166-1167.
- ¹⁹ К. К. Юдахин (1965), 226.
- ²⁰ Н. Усеев (2011), 462-463.
- ²¹ О. Каратаев, С. Эралиев (2005), *Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк* (Бишкек: Бийиктик), 464.
- ²² С. М. Абрамзон (1990), *Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи* (Фрунзе: Кыргызстан), 292.
- ²³ С. М. Абрамзон (1990), 292-293.
- ²⁴ С. Аттокуров (1998), *Кыргыз этнографиясы. Окуу куралы* (Бишкек: КМУУ), 134.
- ²⁵ С. М. Абрамзон (1990), 292-293.
- ²⁶ Манас – кыргыздардын “Манас” аттуу эң чоң баатырдык эпосунун башкы каарманы.

- ²⁷ С. М. Мусаев ж.б. (1995), Манас. Кыргыз элинин баатырдык эпосу (С. Орозбаковдун вариантында). Биринчи китеп, (Бишкек: Кыргызстан), 134-135.
- ²⁸ Коллектив (1974), *Большая Советская энциклопедия* (Москва: Советская энциклопедия), XVI том, 520.
- ²⁹ С. Аттокуров (1998), *Кыргыз этнографиясы*. Окуу куралы (Бишкек: КМУУ), 134.
- ³⁰ Абдымиталип Мурзакметов (2015). “Умай эненин тагы... такпы?”, 2016-жылдын 10-августунда окулду. http://www.shookum.kg/?option=view&id_mat=2894
- ³¹ С. Аттокуров (1998), 133.
- ³² Н. Н. Orkun (1994), *Eski Türk Yazıtları* (Ankara: TDK), 22-23, 44-45.
- ³³ С. Г. Кляшторный, Д. Г. Савинов (2005), 168.
- ³⁴ Э. Эрматов. “Дасторкон”. 11-август 2016-жылы окулду. <http://tyup.net/page/dastorkon>
- ³⁵ Л. П. Потапов (1973), “Умай — божество древних тюрков в свете этнографических данных”, *Тюркологический сборник*, 1972 (Москва: Наука), 279.
- ³⁶ С. М. Абрамзон (1990), 296.
- ³⁷ Ошол эле булактан, 293.
- ³⁸ Т. Д. Баялиева (1972), *Доисламские верования и их пережитки у киргизов* (Фрунзе), 12.
- ³⁹ К. К. Юдахин (1965), 305.
- ⁴⁰ С. М. Абрамзон (1990), 295.
- ⁴¹ Ч. Сейдахматова (2014), *Умайчылык – оберег ребенка* (Бишкек).
- ⁴² С. Г. Кляшторный, Д. Г. Савинов (2005), 168.
- ⁴³ С. Г. Кляшторный, Д. Г. Савинов (2005), 168; Феофилакт Симокатта (1957), *История*, которгон: С. П. Кондратьев (Москва), 161; .И. В. Стеблева (1972), 215; Н. Я. Бичурин (1950), *Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, I* (Москва-Ленинград), 49.
- ⁴⁴ С. Аттокуров (1998), 136.
- ⁴⁵ С. М. Абрамзон (1990), 311.
- ⁴⁶ Т. Дж. Баялиева (1981), *Религиозные пережитки у киргизов и их преодоление* (Фрунзе: Илим), 13.
- ⁴⁷ Культурно- исследовательский центр Айгине (2013), *Святые места Юга Кыргызстана: Природа, Манас, Ислам* (Бишкек); Культурно-исследовательский центр Айгине (2015), *Святые места севера Кыргызстана: природа, человек, духовность* (Бишкек); «Айгине» маданий- изилдөө борбору (2014), *Чүйдөгү ыйык жерлер жана эл билими* (Бишкек); Айгине маданий- изилдөө борбору (2014), *Нарындын наркы: жандуу жайлар жана барктуу билим* (Бишкек); «Айгине» маданий-изилдөө борбору (2012), *Касиетүү Баткен аймагы жана эл билими* (Бишкек); «Айгине» маданий-изилдөө борбору (2011), *Оштогу ыйык жерлер жана эл билими* (Бишкек); «Айгине» маданий-изилдөө борбору (2010), *Жалал-Абаддагы ыйык жерлер жана эл даанышмандыгы* (Бишкек); Культурно-исследовательский центр Айгине (2009), *Святые места Иссык-Куля: Паломничество, дар, мастерство* (Бишкек); «Айгине» маданий-изилдөө борбору (2010), *Кыргызстандагы мазар басуу: Талас тажрыйбасынын негизинде* (Экинчи басылыш) (Бишкек);

- ⁴⁸ Л. П. Потапов (1946), «Культ гор на алтае», *Советская этнография* №2.: 145-160.
- ⁴⁹ Н. Я. Бичурин (1950), 231.
- ⁵⁰ К. Конкобаев, Н. Усеев, Н. Шабданалиев (2015), *Атлас древнетюркских письменных памятников Республики Алтай* (Астана-Бишкек), 313.
- ⁵¹ С. М. Абрамзон (1990), 318-322.
- ⁵² С. Г. Кляшторный (1976), 261-264.
- ⁵³ Н. Усеев (2011), 461-462.
- ⁵⁴ С. Г. Кляшторный (1981), “Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках”, *Тюркологический сборник 1977* (Москва), 125-131.
- ⁵⁵ В. П. Ойношев (2011), *Краткий словарь этнографических и фольклорных понятий и терминов* (Горно-Алтайск), 88.
- ⁵⁶ Н. Усеев (2011), 461-465-466.
- ⁵⁷ В. М. Надеяев, Д. М. Насилов, Э. Р. Тенишев, А. М. Щербак (1969), *Древнетюркский словарь* (Ленинград: Наука), 76.
- ⁵⁸ И. В. Кормушин (1997), *Тюркские енисейские эпитафии. Тексты и исследования* (Москва: Наука), 68.
- ⁵⁹ Мэри Бойс (1994), *Зороастрийцы. Верования и обычаи*. 3-издание (Санкт-Петербург: Центр “Петербургское Востоковедение”), 84-86.
- ⁶⁰ А. Л. Хосроев (2007), *История манихейства (Prolegomena)* (Санкт-Петербург: Филологический факультет Санкт-Петербургского государственного университета), 28.
- ⁶¹ Н. Усеев (2011), 503-504.
- ⁶² Ошол эле булактан, 503.
- ⁶³ Л. Р. Кызласов (1999), *Открытие государственной религии древних хакасов* (Москва-Абакан), 33.
- ⁶⁴ О. Караев (1968), *Арабские и персидские источники IX-XII веков о киргизах и Киргизии* (Фрунзе: Илим), 95.
- ⁶⁵ Анварбек Мокеев (2010), *Кыргызы на Алтае и на Тянь-Шане* (Бишкек: КТУ «Манас»), 163.
- ⁶⁶ И. В. Стеблева (1972), 218.
- ⁶⁷ А. Акматалиев ж.б. (2010), 643.
- ⁶⁸ Мэри Бойс (1994), 46.
- ⁶⁹ Н. Усеев (2011), 461-463.
- ⁷⁰ Ж. Осмонова, К. Конкобаев, Ш. Жапаров (2001), *Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү* (Бишкек: КТМУ), 44-45.
- ⁷¹ Н. Усеев (2010), 74-76.
- ⁷² А. Акматалиев ж.б. (2010), 1070-б.
- ⁷³ Сангхаракшита (Деннис Лингвуд) (Англисчеден которгон Михаил Андреев) (2006), *Благородный воьмеричный путь Будды* (Санкт-Петербург: Уддияна), 120.
- ⁷⁴ Анварбек Мокеев (2010), 163.
- ⁷⁵ Л. Беляев (1998), *Христианские древности. Введение в сравнительное изучение. Учебное пособие для вузов* (Москва: Открытое общество), 142; В. Годфрид (перевод с немецкого: Chronik des Christentums) (1999), *Хроника христианства*,

- (Москва:Терра), 91.
- ⁷⁶ И. Б. Молдобаев, “Были ли кыргызы христианами?”, 2016-жылдын 27-августунда окулду. http://history.krsu.edu.kg/index2.php?option=com_content&task=view&id=276&Itemid=1&pop=1&page=4
- ⁷⁷ Ч. Жумагулов (2014), *Кыргызстандагы несториан-түрк жа зуу эстеликтери (XIII-XIV кылымдар)* (Бишкек: Avrasya Press).
- ⁷⁸ Ошол эле булактан, 5, 7.
- ⁷⁹ Ошол эле булактан, 456-463.
- ⁸⁰ Ю. Ф. Буряков, Л. И. Жукова, В. Н. Проскурин (1998), “К истории христианства в Средней Азии” *К истории христианства в Средней Азии* (Ташкент: Узбекистон), 9.
- ⁸¹ И. Б. Молдобаев, (датасы көрсөтүлгөн эмес).
- ⁸² В. В. Григорьев (1872), “Об арабском путешественнике X века, Абу-Долефе, и странствовании его по Средней Азии”, *Журналъ министерства народнаго просвещенія. Ч. CLXIII* (Санкт-Петербург: В.С. Балашев и К°), 27-28.
- ⁸³ С. Мусаев (жалпы редакция) (1995), Манас. *Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылышы, 2-китеп* (Бишкек: Кыргызстан), 211 (9150-9161 саптар).
- ⁸⁴ К. К. Юдахин (1985), *Киргизско-русский словарь* (Фрунзе: Главная редакция Киргизской Советской энциклопедии), 209.
- ⁸⁵ И. Б. Молдобаев (датасы көрсөтүлгөн эмес).
- ⁸⁶ Л. А. Хетагуров (переводчик), А. А. Семенов (редактор) (1960), *Рашид ад Дин*. Сборник летописей, 2-том (Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР), 16.
- ⁸⁷ Институт истории АН Киргизской ССР. Ред. коллегия - В. М. Плоских (главный редактор), М. Б. Джамгерчинов, О. К. Караев, В. М. Массон, В. П. Мокрынин (ответ. секретарь) (1984), *История Киргизской ССР*, Т. 1, (Фрунзе: Кыргызстан), 590.
- ⁸⁸ А. Г. Галстян (1962), *Армянские источники о монголах: извлечения из рукописей XIII-XIV вв.* (Москва: Издательство Восточной литературы), 47, 66.
- ⁸⁹ А. И. Малеин (введение, перевод и примечания) (1911), *Иоаннъ Де Плано Карпини. История монголовъ. Вильгельмъ де Рубрукъ. Путешествіе в восточныя страны* (Санкт-Петербург: Издание А. С. Суворина), 95.
- ⁹⁰ В. В. Бартольд (1996), *Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана* (Бишкек: Шам), 134.
- ⁹¹ Ч. Жумагулов (2014), 26, 188-196.
- ⁹² Ошол эле булактан, 40, 41, 46, 51, 59, 71, 73, 75, 89, 91, 93, 182, 216, 218, 220, 272, 294, 300, 306, 308, 314, 316, 318, 322, 324, 336, 356, 372, 394, 431, 443.
- ⁹³ Г. Дьяченко (1993), *Полный церковно-славянский словарь* (Москва: Издательский отдел Московского Патриархата), 14-15.
- ⁹⁴ Ошол эле булактан, 175.
- ⁹⁵ Ошол эле булактан, 418.
- ⁹⁶ Ошол эле булактан, 694.
- ⁹⁷ Ошол эле булактан, 303.

- ⁹⁸ Ч. Жумагулов (2014), 27-33.
- ⁹⁹ Ошол эле булактан, 34.
- ¹⁰⁰ Т. Дж. Баялиева (1981), *Религиозные пережитки у киргизов и их преодоление* (Фрунзе: Илим), 17.
- ¹⁰¹ Д. А. Хвольсон (1887), «Дополнения и поправки к статьям “Несторианские надписи из Семиречья”», *Записки Восточного отделения Русского археологического общества Т. I, Вып. IV*, 306.
- ¹⁰² В. В. Бартольд (1996), 134.
- ¹⁰³ К. Табалдиев, К. Белек (2008), *Памятники письменности на камне Кыргызстана* (Бишкек: Учкун).
- ¹⁰⁴ К. Табалдиев, К. Белек (2008), 11.
- ¹⁰⁵ М. Б. Пиотровский жана С. М. Прозоровдун жалпы редакциясы астында (1988), *Ислам: Словарь атеиста* (Москва: Политиздат), 43.
- ¹⁰⁶ К. Табалдиев, К. Белек (2008), 46, 51, 77, 174.
- ¹⁰⁷ Abdullah Akgül (2015), *Rabbani Yaklaşım ve Anlayışımızla Yüce Kur'an'ın Manası ve Mesajı* [Смысл и послание великого Корана по нашему преданному Богу подходу и представлению] (İstanbul: Furkan Neşriyat), 1.
- ¹⁰⁸ К. Табалдиев, К. Белек (2008), 79, 102.
- ¹⁰⁹ М. Б. Пиотровский жана С. М. Прозоровдун жалпы редакциясы астында (1988), *Ислам: Словарь атеиста* (Москва: Политиздат), 247.
- ¹¹⁰ К. К. Юдахин (1985), *Киргизско-русский словарь т. I* (Фрунзе: Кыргыз энциклопедиясы), 371.
- ¹¹¹ К. Табалдиев, К. Белек (2008), 77, 79, 91, 157.
- ¹¹² Ошол эле булактан, 91, 100, 102.
- ¹¹³ Сүрө – мусулмандардын ыйык китеби болгон “Куранда” 114 бап бар. Бул ар бир бап “сүрө” деп талат. Сүрөлөр болсо өз кезегинде “аят” деп аталган ыр саптарынан турат.
- ¹¹⁴ Ошол эле булактан, 88, 111-117.
- ¹¹⁵ Ошол эле булактан, 86, 87.
- ¹¹⁶ R. Abdykulova (2014, Bahar), “Kırgız Toplumunda Sufizm Geleneği: Örf-Adetlere ve Edebiyata Yansımaları” [«Кыргыз коомунда суфизм салты: үрп-адаттарда жана адабиятта чагылышы»] *Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı 35*, (Konya /Türkiye), 514.
- ¹¹⁷ В. В. Бартольд (1963), *Киргизы. Исторический очерк. Сочинения. Т. II, ч. I* (Москва), 517.
- ¹¹⁸ С. М. Абрамзон (1990), 284.
- ¹¹⁹ К. К. Юдахин (1985), *Киргизско-русский словарь т. I* (Фрунзе: Кыргыз энциклопедиясы), 10.
- ¹²⁰ А. Мокеев (2010), 164.
- ¹²¹ Ошол эле булактан, 164.
- ¹²² Д. Кабаков (редактор) (2015), *Свобода религии и убеждений в Кыргызстане. Содействию межконфессиональному согласию и обеспечению верховенства права* (Бишкек: Камилла Принт), 65.
- ¹²³ К. Белек (2014), *Кыргызстандагы карахандар мезгилине тиешелүү эпиграфикалык эстеликтер* (жарыялана элек PhD доктордукдиссертация) (Бишкек: КТМУ, КИИ), 24.

¹²⁴ В. Д. Горячева (2010), *Городская культура тюркских каганатов на Тянь-Шане* (середина VI – начало XIII вв.) (Бишкек), 302; В. А. Лившиц (1989), *Согдийцы в Семиречье: лингвистические и эпиграфические свидетельства. Красная Речка и Бурана* (Фрунзе: Илим), 78-85; А. Мокоев (2010), *Кыргызы на Алтае и на Тянь-Шане* (Бишкек: КТУ «Манас»), 163.

¹²⁵ (2016), *Влияние религиозного фактора на социально-политическую ситуацию в Кыргызской Республике. Социологическое исследование* (Бишкек: ГКДР КР), 19, 59.

¹²⁶ Б. А. Малтабаров (2002), *Религия и социально-политические процессы в Кыргызстане* (Бишкек: МОНИК КР), 89-96.

¹²⁷ Мухаммад-Ариф Абдулаев (23.05.2014). «Отношения мусульман к представителям других религий» (шейх Мухаммад ас-Сакафтын диний үгүтүнүн стенограммасы), 2016-жылдын 12-сентябрында окулду. <http://www.islam.ru/content/veroeshenie/43679>

¹²⁸ Ошол эле булактан.

АВТОР

Негизбек Шабданалиев - Кыргызстандын Бишкек шаарында жайгашкан Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин Гуманитардык факультетинин Түркология бөлүмүндө ага окутуучу.

ЫРААЗЫЧЫЛЫК БИЛДИРҮҮ

Борбор долбоордун эл аралык кеңешчи комитетинин мүчөлөрүнө терең ыраачызылык билдирет: Гульнара Айтпаевага («Айгине» маданий изилдөө борбору, Бишкек, Кыргызстан), Морган Льюга (Огайо штатынын университети, Колумбус, АКШ), Бенджамин Лорингге (Виктор Пинчук Фонду, Киев, Украина) жана Джефф Сахадеого (Карлтон университети, Оттава, Канада).

Плюрализм боюнча глобалдык борбор – бул Улуу Даражалуу Ага Хан тарабынан Канада Өкмөтү менен биргеликте түптөлгөн эл аралык изилдөө жана билим борбору. Аталган борбор Канаданын көп түрдүү жана инклюзивдүү өлкө куруу тажрыйбасы менен шыктанып, плюрализмдин динамикасын түшүнүү үчүн жана көп түрдүү коомдордо чогуу тынчтыкта жана жыйынтыктуу жашоо куруу алдында турган кыйынчылыктарга позитивдүү чечимдерди илгерлетүү үчүн түзүлгөн. Плюрализм өз ара урматтоого негизделген көп түрдүүлүккө карата оң маанайдагы жооп катары аныкталат.